
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXI (2024), №1
s. 95-113
doi: 10.36121/tkempa.21.2024.1.095

Tomasz Kempa
ORCID 0000-0002-9990-2412
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

Na styku „światów” ruskiego i łacińskiego. Związki wschodnich chrześcijan i protestantów w Wilnie w XVI i XVII wieku

Streszczenie: Artykuł podsumowuje dotychczasowe badania dotyczące związków między protestantami a prawosławnymi w Wilnie. Okazuje się, że w XVI-XVII w. wciąż głównym podziałem wśród chrześcijańskich mieszkańców miasta był ten dzielący ich na chrześcijan wschodniego i zachodniego obrządku. Nie zmienił tego rozwój reformacji w XVI w., a nawet wprowadzenie unii brzeskiej w 1596 r. Choć z racji rozwijającej się kontreformacji niekatolicycy byli narażeni na różne ataki ze strony katolików, nie spowodowało to szerszej współpracy i kontaktów między mieszczaństwem prawosławnym a protestanckim w mieście. Natomiast w pomoc dla prześladowanych prawosławnych wilnian zaangażowała się szlachta i magnateria protestancka, na czele z Radziwiłłami z kalwińskiej gałęzi birżańskiej. Na podstawie dostępnych źródeł można zatem jedynie potwierdzić intensywne kontakty prawosławnego bractwa wileńskiego z Radziwiłłami birżańskimi.

Słowa kluczowe: Prawosławie, Rusini, Unicy, protestantyzm, prawosławne bractwo wileńskie, mieszczaństwo, Wilno

At the Junction of the Ruthenian and Latin 'Worlds'. Relations Between Eastern Christians and Protestants in Vilnius in the 16th and 17th centuries

Annotation: The article summarizes previous research on the relations between Protestants and Orthodox Christians in Vilnius. It turns out that in the 16th and 17th centuries, the main division among the city's Christian inhabitants was still the one between Christians of the Eastern and Western rites. The development of the Reformation in the 16th century and even the introduction of the Union of Brest in 1596 didn't change this. Although due to the developing Counter-Reformation, non-Catholics were exposed to various attacks from Catholics, this didn't result in wider cooperation and contacts between the Orthodox and Protestant bourgeoisie in the city. However, the Protestant nobility and magnates, led by the Radziwiłł family from the Calvinist branch from Birże, were involved in helping the persecuted Ortho-

dox inhabitants of Vilnius. Based on available sources, it is only possible to confirm intensive contacts between the Orthodox brotherhood of Vilnius and the Radziwiłłs from Birże.

Keywords: Orthodoxy, the Ruthenians, the Uniates, Protestantism, the Orthodox Brotherhood of Vilnius, bourgeoisie, Vilnius

Na wstępie pragnę zaznaczyć, że ten artykuł ma charakter krótkiej syntezy. Wobec długoletnich badań prowadzonych nad społecznością Wilna wydaje się, że można się dziś pokusić o sformułowanie pewnych ogólnych wniosków w nawiązaniu do tytułowego zagadnienia. Od dawna wiadomo, że Wilno było miejscem – nawet jak na I Rzeczpospolitą – wyjątkowym, ze względu nie tylko na wielość, ale i trwałość zamieszkującej go wieloetnicznej i wielokonfesyjnej zbiorowości¹. Największe zasługi dla ukazania wielokulturowości nowożytnego Wilna, zwłaszcza w XVII w., poniósł zmarły niedawno amerykański badacz David Frick. Wydał m.in. obszerny wybór niepublikowanych wcześniej dokumentów ukazujących rozmaite aspekty codziennego życia i wzajemne związki różnych etnicznych oraz religijnych społeczności zamieszkujących Wilno w XVII stuleciu². Ponadto szereg fragmentów najważniejszej monografii jego autorstwa – „Kith, Kin and Neighbors...” – zawiera informacje na interesujący nas tutaj temat³. Autor podał w niej wiele przykładów mieszanych związków małżeńskich wileńskich mieszczan, a także wspominał o sferach wspólnej aktywności chrześcijan różnych wyznań w Wilnie. W książce tej brak jednak podsumowania poruszanego tu problemu. Poza tym autor nie uwzględnił wszystkich wątków, które mieszczą się w tym zagadnieniu (m.in. kontaktów między mieszczaństwem prawosławnym a szlachtą protestancką w różny sposób związanej z Wilnem). Wydaje się zatem, że taka krótka synteza w odniesieniu do tytułowej materii jest jak najbardziej potrzebna.

Praktycznie od zarania Wilna mieszkali w nim nie tylko Litwini (początkowo poganie, później katolicy), ale i Rusini wyznający prawosławie⁴. Szybko pojawili się też Polacy i Niemcy, krzewiący chrześcijaństwo w łacińskiej odmianie. Z kolei na obrzeżach miasta – na przedmieściu Łukiszki – osadzeni byli przez wielkich książąt

¹ Z ostatnich prac zob. zwłaszcza publikacje Davida Fricka (również te wspomniane w przypisach 2 i 3): D. Frick, *Five Confessions in One City: Multiconfessionalism in Early Modern Wilno*, w: *A Companion for Multiconfessionalism in the Early Modern World*, ed. T. M. Saftey, Leiden 2011, s. 417–444; tenże, *Żydzi i Inni w siedemnastowiecznym Wilnie. Życie w dzielnicy „Terminus”*, r. 11, 2009, z. 1–2, s. 43–84 (wersja angielska: *Jews and Others in Seventeenth-Century Wilno: Life in the Neighborhood*, „*Jewish Studies Quarterly*”, vol. 12, 2005, s. 8–42); tenże, *Dzwony Wilna: mierzenie czasu w mieście wielu kalendarzy*, w: *Czas i kalendarz*, red. Z. J. Kijas, Kraków 2001, s. 237–270 (wersja angielska: *The Bells of Vilnius: Keeping Time in a City of Many Calendars*, w: *Making Contact: Maps, Identity and Travel*, eds. L. Cormack, N. Pylypiuk, G. Berger, J. Hart, Edmonton, Alberta 2003, s. 22–59). Zob. też: M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, w: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 224–257.

² *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne*, wyd. D. Frick, Warszawa 2008.

³ D. Frick D., *Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*, Ithaca–London 2013.

⁴ Д. Баронас, *Древнейшие следы пребывания русских в Вильнюсе*, „*Slavistica Vilnensis*”, т. 53, 2004, nr 2, s. 161–166.

litewskich już w XIV w. Tatarzy, będący wyznawcami islamu⁵. Wreszcie w XVI w. rozpoczęło się natomiast trwale i szybko postępujące – zwłaszcza od II poł. tego stulecia – osadnictwo żydowskie⁶. Dużo później (XIX w.) osiedlili się tam na stałe przedstawiciele innych jeszcze mniejszości religijnych, wśród nich Karaimi⁷.

XVI stulecie przyniosło ważne zmiany prawne, w kontekście funkcjonowania władz miejskich i w ogóle organizacji życia w mieście. Miały one znaczenie zwłaszcza dla chrześcijańskich mieszkańców miasta. W 1536 r. Zygmunt Stary ogłosił ordynację, która opisywała skład i sposób funkcjonowania władz miejskich⁸. Przywilej ten król wydał na prośbę katolików, gdyż samorząd miejski na początku lat 30. XVI w. miał być zdominowany przez Rusinów, co nie odpowiadało aspiracjom, a prawdopodobnie też faktycznej liczbie katolików w mieście⁹. Na podstawie tego aktu można wnioskować o w przybliżeniu porównywalnej sile obu żywiołów w mieście w tym czasie: ruskiego (prawosławnego) i łaćńskiego (katolickiego)¹⁰.

Znane nam źródła wskazują, że Wilno było pierwszym większym miastem w Wielkim Księstwie Litewskim, w którym pojawiły się idee reformacyjne. Miało to miejsce na przełomie lat 30. i 40. XVI w. W 1539 r. bezskutecznie próbował założyć w stołecznym mieście szkołę absolwent uniwersytetów w Lipsku i w Wittenberdze Polak Jan Wilamowski. Wspierał go w tym pomysle „mistrz nauk wyzwolonych” Jerzy z Ejszyszek (utożsamiany z jednym z najbardziej znanych litewskich religijnych reformatorów tamtego okresu – Jerzym Zabłockim)¹¹. Natomiast wiosną 1541 r. powstała w Wilnie szkoła pod auspicjami najwybitniejszego w tamtym czasie protestanckiego intelektualisty litewskiego pochodzenia – luteranina Abrahama Kulwiecicia (Kulwa, Culvensis, lit. Kulvietis), greccy i hebrajczyści oraz prawnika,

⁵ J. Tyszkiewicz, *Łukiszki i inne ośrodki tatarskie Wileńszczyzny w XVI i XVII wieku*, w: *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 1, Białystok 1992, s. 319–320; S. Kryczyński, *Historia meczetu w Wilnie*, Wilno 1937 (nadbitka z „Przeglądu Islamskiego”), s. 7–10.

⁶ I. Cohen, *Vilna*, Philadelphia 1943, s. 3–25; J. Šiaučiuonaitė-Verbickienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydai*, w: *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiuonaitė-Verbickienė, Vilnius 2012, s. 40–47; D. Frick, *Żydzi i Inni...*, s. 44–49.

⁷ S. Gašiorowski, *Karaimi w Wilnie do wybuchu I wojny światowej. Rekonesans badawczy*, „Almanach Karaimski”, t. 7, 2018, s. 67–82.

⁸ Potwierdzenie przywileju Zygmunta I Starego z 9 IX 1536 r. o porządku dla magistratu wileńskiego w wyborze członków i burmistrzów w połowie rzymskiego i w połowie greckiego wyznania, Warszawa, 9 VI 1607 r., w: *Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast: Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach* [równoległy tytuł w języku rosyjskim], t. 1, Wilno 1843, nr 27, s. 51–60; P. Dubiński, *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W.X.L. Wilnowi nadanych*, Wilno 1788, s. 53–60. Ordynacja z 1536 r. była potwierdzana przez kolejnych monarchów. Zob. np. jej potwierdzenie przez Zygmunta III z 9 czerwca 1607 r., Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (dalej: LMAVB), f. 78, nr 2.

⁹ M. Kosman, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie (schyłek XVI-XVII w.)*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 79, 1972, z. 1, s. 7.

¹⁰ Szerzej zob.: T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 38–58.

¹¹ J. Jurginis, *Renesans ir humanizmas Lietuvoje*, Vilnius 1965, s. 204–205; M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 31–32; D. Pociūtė, *Maištininkų katedros. Ankstyvoji reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai*, Vilnius 2008, s. 97; J. Niedźwiedz, *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retoryczna organizacja miasta*, Kraków 2012, s. 157.

który wrócił na Litwę po studiach na uniwersytetach w Krakowie, Louvain, Lipsku, Wittenberdze i Sienie. Funkcjonowanie tej edukacyjnej instytucji było jednak tylko krótkim epizodem, gdyż wskutek działań biskupa wileńskiego Pawła Holszańskiego Kulwiec zmuszony był w końcu 1542 r. opuścić Wilno, udając się do Królewca, a sama szkoła została zamknięta¹².

Protestanci na stałe pojawili się w stołecznym mieście za rządów Zygmunta Augusta w latach 50. XVI w., a istotną rolę w powstaniu tam pierwszej wspólnoty ewangelickiej odegrał najbliższy przez długi czas współpracownik tego króla: wojewoda wileński i kanclerz litewski Mikołaj Radziwiłł „Czarny” (zm. 1565). Pozycja i wpływy tego magnata w całym państwie przyczyniły się do szybkiego i dużo szerszego – w porównaniu z Polską – rozprzestrzenienia się reformacji (przede wszystkim kalwinizmu) w Wielkim Księstwie Litewskim. Stąd właśnie moment publicznego ogłoszenia konwersji „Czarnego” na wyznanie luterzańskie (później przyjmie kalwinizm, a pod koniec życia pozostawał też pod wpływami polskich antytrynitarzy), czyli rok 1553, jest często uznawana za moment zwrotny w rozwoju reformacji na ziemiach Wielkiego Księstwa. W samym Wilnie pojawiły się dwie wspólnoty protestanckie. Pierwsza z nich – kalwińska, która formowała się w kolejnych latach przy pomocy „Czarnego” i innych litewskich magnatów, powstała ok. poł. lat 50. Mniej więcej w tym samym czasie zaczął też tam funkcjonować zbor luterński. Gmina luterńska istniała początkowo w środowisku mieszczan niemieckiego pochodzenia, później nabierając bardziej zróżnicowanego pod względem etnicznym charakteru (należało do niej także sporo Polaków i przedstawiciele innych nacji)¹³. Dodajmy jeszcze, że w latach 60. XVI w. przez krótki czas oddziaływali na zbor kalwiński w Wilnie antytrynitarze¹⁴.

Wspólnota luterńska w Wilnie posiadała przede wszystkim mieszczański charakter, choć wśród jej patronów znajdowali się też przedstawiciele szlachty; w XVI w. najbardziej wpływowym patronem zboru był kasztelan żmudzki Mikołaj Talwosz, zaś w I poł. XVII w. horodniczy wileński Piotr Nonhardt i jego córka Zuzanna (żona Jerzego Chreptowicza), poza tym członkowie rodzin pochodzenia niemieckiego z Inflant: Tyzenhauzów, Korfów, Grothusów czy Platerów. Nie było

¹² LMAVB, f. 40, nr 239, s. 4–5; D. Pociūtė, *Maištininkų...*, s. 55–80; też, *Abraomas Kulvietis. Humanistic Origins of the Early Reformation in the Grand Duchy of Lithuania*, w: *Latinitas in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania: its impact on the development of identities*, ed. G. Siedina, Firenze 2014, s. 159–162; H. Barycz, *Kulwiec Abraham*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, s. 165–166; Z. Ivinskis, *Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Erscheinen der Jesuiten (1569)*, „*Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*”, bd. 12, 1967, s. 28.

¹³ J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Oświęcim 2014, s. 145–163; M. Kosman, *Reformacja...*, s. 41–42; I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius 1999, s. 253–257; T. Kempa, *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Kościół luterński na ziemiach polskich (XVI–XX wiek)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Klaczek, Toruń 2012, s. 99–104, 116–125; A.F. A[damowicz], *Kościół augsburski w Wilnie. Kronika*, Wilno 1855, s. 23–31; T. Kempa, *Konflikty...*, s. 72–86.

¹⁴ S. Kot, *Ausbruch und Niedergang des Täuferturns in Wilna (1563–1566)*, „*Archiv für Reformationgeschichte*”, bd. 49, 1958, s. 212–226; T. Kempa, *Konflikty...*, s. 85–86.

jednak wśród nich magnatów i osób odgrywających istotną rolę polityczną (poza Talwoszem, zmarłym w 1598 r.). W tym sensie luteranie nie mogli liczyć na większe wsparcie dla swego zboru z zewnątrz, spoza środowiska mieszczańskiego. Zbór kalwiński w Wilnie miał zaś charakter mieszczańsko-szlachecki, a wśród jego patronów znajdowali się m.in. potężni Radziwiłłowie. Począwszy od Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, zmarłego w 1584 r., a skończywszy na Bogusławie Radziwiłł (zm. 1669) i jego córce Ludwice Karolinie (zm. 1695), byli to przedstawiciele linii birżańskiej¹⁵.

Podkreślmy, że gros mieszczaństwa ruskiego w Wilnie nie przyjął idei reformacyjnych, pozostając przy swojej wierze. Dopiero zawarcie unii brzeskiej spowodowało rozłam w dotąd stosunkowo jednolitym prawosławnym środowisku Rusinów zamieszkujących Wilno. Można przypuszczać, iż podobnie było – w kwestii oddziaływania reformacji na elity miejskie – w innych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego, choć problem ten wymaga głębszego zbadania. W tym kontekście warto zauważyć, że na wschodnich (białoruskich) terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego zaczęło funkcjonować zaledwie kilka zborów protestanckich w XVI i na początku XVII w. (najważniejsze z nich istniały w Mińsku, Witebsku i Połocku). Były to jedynie zbory kalwińskie, powstałe zwykle z inicjatywy magnaterii i szlachty, rzadziej zaś fundacje szlachecko-mieszczańskie¹⁶. Dlatego można stwierdzić, iż dopiero wprowadzenie unii brzeskiej (1595/96) i jej stopniowe przyjęcie przez znaczącą część ruskiej części elity miast gospodarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego doprowadziło do zbliżenia się mieszczaństwa ruskiego do kultury zachodniej, jakkolwiek – zaznaczmy to dobitnie – nie oznaczało to zwykle pełnego wyjścia ze „świata” ruskiego i pełnej okcydentalizacji. Chodziło raczej o przejmowanie i adaptację niektórych elementów kultury łacińskiej. Pokazuje to szereg przykładów, przytoczonych m.in. przez D. Fricka. Dotyczyły one np. wyboru na chrzestnych sąsiadów niezależnie od tego, jakiego chrześcijańskiego wyznania byli, czy zapisywania w testamentach sum na szpitale prowadzone przez różne wyznania¹⁷. Istotną rolę w tym procesie odgrywało także przyjmowanie polszczyzny, która począwszy od I poł. XVI w., powoli zaczynała się stawać językiem elit miejskich, również w miastach z przewagą ludności ruskiej¹⁸. Ewolucją tę w odniesieniu do Wilna opisała skrótowo, powołując się na konkretne dane liczbowe,

¹⁵ T. Kempa, *Luteranie...*, s. 105, 116–117; I. Lukšaitė, *Reformacija...*, s. 435 i n.; M. Kosman, *Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 25–26.

¹⁶ Szerzej o tych przemianach w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego: T. Kempa, *Tolerancja i nietolerancja religijna w Wilnie oraz innych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku. Stan badań i postulaty*, w: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. P. Łozowski, R. Poniat, Białystok 2022, s. 575–592.

¹⁷ Zob. np. D. Frick, *Kith, Kin and Neighbors*, s. 123, 127–128; T. Kempa, *Konflikty...*, s. 588–592.

¹⁸ M. Miechowita, *Opis Sarmacji azjatyckiej i europejskiej*, wyd. H. Barycz, przekł. T. Bienkowski, Wrocław 1972, s. 71; S. Alexandrowicz, *Rola miast i miasteczek w przemianach kulturalnych i językowych na ziemiach Białorusi w XVI–XVIII wieku*, w: *tenże, Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 2011, s. 293–307.

Maria Łowmiańska¹⁹. Warto dodać, że w sensie ogólniejszym (w odniesieniu do całości wschodnich terenów dawnej Rzeczypospolitej) przyjmowanie polszczyzny następowało szybciej w elitach szlacheckich i miejskich wśród osób pochodzenia litewskiego niż ruskiego²⁰.

Niezależnie od tego należy podkreślić, że po wszystkich istotnych przełomach o charakterze religijnym, mających miejsce w Rzeczypospolitej i w samym Wilnie w XVI–XVII w., a więc: po pojawieniu się reformacji, zawarciu unii brzeskiej i w związku z rozwojem kontrreformacji, nadal najważniejszym podziałem kulturowym w tym mieście pozostał ten uwzględniający świat „ruski” i „łaciński”²¹ (oczywiście odrębnie trzeba traktować Żydów i ich religię oraz zamieszkujących przedmieście Łukiszki Tatarów wyznających islam). Zatem mamy tu istotną różnicę między mieszczaństwem ruskiego pochodzenia, a magnaterią i szlachtą z takimi samymi korzeniami. Ci ostatni bowiem w II poł. XVI w. wręcz masowo porzucali prawosławie i przechodzili na wyznania protestanckie, by w większości przypadków zwykle szybko przejść na rzymskokatolicyzm, lub od razu dokonywali konwersji na katolicyzm w obrządku łańciszkim. Stosunkowo niewielu natomiast przedstawicieli magnacko-szlacheckiej elity ruskiej przeszło z prawosławia do Cerkwi unickiej. Nie miejsce tu na szczegółowe analizowanie zjawiska porzucania prawosławia. Podkreślmy tylko, iż należałoby wiązać je z wewnętrznym kryzysem, jaki przechodziła Cerkiew prawosławna w Rzeczypospolitej, oraz z atrakcyjnością dla elity ruskiej idei głoszonych przez środowiska protestanckie czy propagatorów odnowionego po reformie trydenckiej katolicyzmu²².

Jeśli chodzi o związki matrymonialne, to wiadomo, że w Wilnie „świat” ruski i łańciszkim „mieszał się” najczęściej za sprawą małżeństw rzymskich katolików i unitów²³. Wiadomo też, że część unitów w kolejnych pokoleniach przechodziła na katolicyzm w obrządku łańciszkim, choć szersze przyjrzenie się temu zjawisku wymaga dalszych pogłębionych badań (warto podkreślić, że były to małżeństwa mieszane obrządkowo – w ramach jednej konfesji – a nie wyznaniowo). Dotyczyło to szczególnie przedstawicieli miejskiej elity, o nich zresztą – ze względu na zachowane źródła – wiadomo najwięcej. Jeśli bierzemy pod uwagę związki małżeńskie, to stosunkowo rzadko mamy natomiast do czynienia z małżeństwami mieszanymi, w których jeden z małżonków był prawosławnym, a drugi przedstawicielem łańciszkim „świata”, a więc rzymskim katolikiem lub ewangelikiem. D. Frick pokazuje świetnie różnice w podejściu do samego ślubu między protestantami a prawosław-

¹⁹ M. Łowmiańska, *Wilno...*, s. 250–253.

²⁰ Szerzej zob.: T. Kempa, *The expansion of the Polish language among the elites of the Grand Duchy of Lithuania and the Ukrainian lands belonging (after 1569) to the Polish Crown in the 16th-17th centuries* (w druku).

²¹ D. Frick, *Kith, Kin, and Neighbors...*, s. 393–394.

²² Szerzej zob.: M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004; też, *Porzucanie wyznań reformacyjnych przez ruską elitę polityczną Rzeczypospolitej*, w: *Cała historia to dzieje ludzi...*. *Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu w 80-tą rocznicę urodzin i 55-lecie pracy naukowej*, red. C. Kuklo, P. Guzowski, Białystok 2004, s. 109–121; też, *System edukacji a przemiany językowe i kulturalne szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. 2, 1994, s. 7–19.

²³ D. Frick, *Kith, Kin, and Neighbors...*, s. 211–212.

nymi²⁴. I w tym przypadku swoistym „łącznikiem” między obu kręgami kulturowymi byli unicy, których często widzimy w związkach małżeńskich z jednej strony z prawosławnymi, a z drugiej z rzymskimi katolikami. Warto dodać, że w tym pierwszym przypadku mieliśmy czasami do czynienia z przyjęciem unii w sposób koniunkturalny, głównie przez mężczyzn, którzy po 1666 r. – zgodnie z wydanym wówczas królewskim zakazem – nie mogli pełnić funkcji w radzie i ławie miejskiej²⁵. W wielu przypadkach żony tych świeżo nawróconych unitów pozostawały przy prawosławiu²⁶. Niemniej zdarzały się również pojedyncze związki małżeńskie prawosławnych i protestantów w gronie wileńskiego mieszczaństwa. Powodem była chęć skoligacenia – oczywiście głównie ze względów majątkowych – tych najbardziej znaczących rodów w stołecznym mieście. Wiadomo chociażby o małżeństwie prawosławnej Anny Dorofiejewiczówny z luteraninem Krzysztofem Vorbek-Lettowem, synem Macieja, znanego lekarza Władysława IV i pamiętnikarza. W takim wypadku należało uzgodnić również, w jakiej ceremonii miał odbyć się ślub. W tym konkretnym przypadku odbył się według kanonów prawosławnych²⁷.

Zatem w tym aspekcie trudno mówić o szerszym przenikaniu się jednej i drugiej grupy wyznaniowej oraz o przekraczaniu granic „światów” łaćnińskiego i ruskiego. Były zresztą tego istotne powody. Jeden z nich wynikał z faktu, że wśród ewangelików obu konfesji (luteranckiej i kalwińskiej), odnotowujemy sporą grupę przybyszów do Wilna. Oczywiście część z nich mieszkała tu od pokoleń, ale w znacznym stopniu zachowywali oni – jak to widzimy na przykładzie społeczności niemieckiej – wyraźną odrębność kulturową, co często łączyło się też z odmiennością religijną (jak już wiemy, wśród Niemców było wielu luteranów). Każda taka grupa tworzyła oddzielną enklawę w mieście (w sensie przestrzeni publicznej, w której działali), co często wiązało się także ze ściśle określonym odrębnym miejscem zamieszkania. Na przykład wielu luteranów mieszkało przy ulicy Niemieckiej i w dochodzących do niej uliczkach. Główny podział dzielił jednak miasto na dwie odrębne dzielnice: łaćnińską (zwaną Wielką), leżącą na zachodzie, i wschodnią część ruską (zwaną Okołem), a granica oddzielająca je przechodziła ulicami Rudnicką, a następnie Wielką i Zamkową, dalej za Rybim Rynkiem skręcając w kierunku wschodnim ku Zarzeczcu. Bezpośrednio do dzielnicy ruskiej prowadziły dwie bramy miejskie: Spaska i Miednicka (Ostra), zaś do dzielnicy łaćnińskiej dwie inne bramy: Wileńska i Trocka. Piąta brama – Rudnicka – znajdowała się na trakcie rudnickim, na głównej osi komunikacyjnej miasta²⁸.

²⁴ Tamże, s. 173–175.

²⁵ *Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею для разбора древних актов*, t. 10, Вильна 1879, nr 63, 65, 66, s. 299–310; A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662-1702 m.)*, Vilnius 2002, s. 112, 162.

²⁶ D. Frick, *Kith, Kin, and Neighbors...*, s. 204, 212, 309.

²⁷ M. Vorbek Lettow, *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, oprac. E. Galos, F. Mincer, red. W. Czapliński, Wrocław 1968, s. 119; D. Frick, *Kith, Kin, and Neighbors...*, s. 203.

²⁸ J. Maroszek, *Wilno jako Slavia Orthodoxa czy Slavia Unita w dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 r.*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos istorijos ir tradicijos fenomenai: tautų atminties vietos*, Vilnius 2013, s. 82, 90; D. Frick, *Kith, Kin, and Neighbors...*, s. 59–68; T. Kempa, *Konflikty...*, s. 44.

Drugą przyczyną trwałości powyższego podziału były wyraźne różnice kulturowe, zwłaszcza te wynikające z religii, dzielące ewangelików (zarówno luteranów jak i kalwinistów) oraz prawosławnych. Warto podkreślić, iż bez wątplenia odmienności dogmatyczne różniące prawosławie i wyznania protestanckie były większe aniżeli te, które dzieliły katolików i prawosławnych.

Co zatem zbliżało mieszczaństwo pochodzenia ruskiego – prawosławnych i unitów – z protestantami? Jedną z przyczyn ma charakter uniwersalny i dotyczyła zasadniczo wszystkich przedstawicieli wileńskiej elity, mianowicie wchodzenie w związki małżeńskie z głównym przesłaniem: pomnożenia majątku i wzmocnienia pozycji danego rodu w elicie miejskiej, w której to sytuacji różnice kulturowe schodziły na dalszy plan. Innymi słowy, przekraczanie granic było w takich i podobnych przypadkach spowodowane przez osobiste interesy konkretnych osób. Taka była niewątpliwie główna przyczyna wspomnianego wyżej małżeństwa Anny Dorofiejewiczówny i Krzysztofa Vorbek-Lettowa, a także podobnych mieszańskich związków.

Miejszem przenikania się „świata” łacińskiego i ruskiego w Wilnie była oczywiście przestrzeń ekonomiczna. Protestanci i prawosławni oraz unicy spotykali się ze sobą regularnie np. w wileńskich cechach. Do większości z nich mogli bowiem należeć przedstawiciele wszystkich wyznań chrześcijańskich. W wielu zaś cechach wśród starszych, zgodnie z cechowymi statutami, widzimy równą liczbę łacinników i Rusinów²⁹. Ten podział nawiązywał oczywiście do ustanowionego przez Zygmunta Starego w 1536 r. parytetu, który dzielił władze miejskie w Wilnie na dwie równe ławice – łacińską i ruską. W momencie rozwoju reformacji, w II poł. XVI w. (i później), w statutach niektórych cechów w Wilnie znalazło się też odrębne miejsce dla starszych wyznania luteranckiego (zwykle określanych w dokumentach „Sasami” lub „Niemcami”). W części wileńskich cechów mamy zatem do czynienia z podziałem starszych na trzy równe części: łacińską (katolicką), ruską i niemiecką (luterancką)³⁰. Z kolei po unii brzeskiej pojawili się wśród starszych cechowych w ławicy ruskiej, podobnie jak we władzach miejskich, unicy. W przeciwieństwie do rady i ławy jednak ich obecność w cechach nie doprowadziła do pozbycia się prawosławnych z władz cechowych, a w każdym razie w zdecydowanej większości cechów taka sytuacja nie miała miejsca. Gwoli prawdy należy też zaznaczyć, że istniała całkiem spora liczba cechów, których statuty milczały na temat wyznaniowych lub etnicznych zaleceń co do składu starszych. Zwracano więc w nich

²⁹ Statut cechu słodowników 1552 r., w: *Akta cechów wileńskich 1495–1795*, wyd. H. Łowmiański, przy współudziale M. Łowmiańskiej i S. Kościałkowskiego, Poznań 2006, nr 38, s. 42; Statut cechu szewskiego 1552 r., w: tamże, nr 39, s. 45; Statut cechu czapników 1636 r., w: tamże, nr 209, s. 209; Przywilej Zygmunta Augusta dla cechu słodowników i piwowarów w Wilnie, Wilno, 8 XII 1552, w: *Zbiór dawnych...*, t. 1, nr 87, s. 164; Potwierdzenie przywileju Stefana Batorego z 1 VII 1579 r. dla cechu szewskiego w Wilnie, Warszawa, 22 II 1713, w: tamże, nr 97, s. 189; K. Chodynicki, *O stosunkach wyznaniowych w cechach wileńskich od XVI do XVIII w.*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. 1, Lwów 1925, s. 121; J. Morzy, *Geneza i rozwój cechów wileńskich do końca XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia”, z. 4, 1959, s. 46.

³⁰ Statut cechu szewskiego 1579 r., w: *Akta cechów...*, nr 62, s. 80; Statut cechu tkackiego 1639 r., w: tamże, nr 216, s. 218; K. Chodynicki, *O stosunkach...*, s. 123–124; T. Kempa, *Konflikty...*, s. 607–609.

przede wszystkim, że mają być to ludzie „dobrzy”, „zasłużeni”, „osiadli”, „zgodę miłujący”, a także – rzecz jasna – znający się na rzemiośle. Jeśli był to cech dla kilku profesji, to zwykle miały mieć one swoich przedstawicieli w zarządzie cechowym³¹.

Należy podkreślić, że zakaz zajmowania stanowisk w magistracie wileńskim przez protestantów i prawosławnych, obowiązujący w Wilnie po 1666 r., nie zmienił w sposób diametralny sytuacji w cechach. Niemniej strona katolicka (zarówno łacinnicy jak unicy) w szeregu cechów próbowała ograniczyć – bez wątpienia głównie z powodów ekonomicznych – rolę różnowierców³². Pierwsze takie próby widzimy już w końcu XVI w., ale nasilenie tego zjawiska widać w ostatnich dekadach XVII i w początkach XVIII w. Czasami powodowało to wspólne przeciwdziałanie ze strony członków cechów niekatolickiego wyznania, a zatem w takich przypadkach mamy zwykle do czynienia ze wzajemnym wspieraniem się protestantów i prawosławnych³³. Jakkolwiek świadectw źródłowych opisujących tego typu sytuacje jest niestety niewiele.

Zmieniająca się na niekorzyść niekatolików sytuacja w cechach i we władzach miejskich Wilna była oczywiście skutkiem stopniowego rozwoju idei kontrreformacyjnych w Rzeczypospolitej. Skutki stopniowego tryumfu kontrreformacji widoczne były w Wilnie już w końcu XVI i w I poł. XVII w. Zdawało się, że był to dobry grunt do zbliżenia do siebie zagrożonych działaniami radykalnych zwolenników kontrreformacji prawosławnych i ewangelików, szczególnie reformowanych, którzy w odróżnieniu od wileńskich luteranów, byli regularnie nękani atakami przez część studentów jezuickiej Akademii Wileńskiej oraz miejskiego motłochu. Jak wiadomo, pierwszy taki atak, zakończony spaleniem kalwińskiego zboru, miał miejsce już w 1591 r.³⁴ Z kolei w odniesieniu do tej części prawosławnych wilnian, którzy nie chcieli przyjąć unii brzeskiej, należy stwierdzić, że ich znaczenie szybko słabło w porównaniu z rosnącymi wpływami unitów, co szczególnie widoczne było w wileńskim magistracie. Unicy dominowali liczebnie w ruskiej ławicy Wilna już kilka lat po formalnym zawarciu unii brzeskiej.

Podkreślmy, że po zawarciu unii brzeskiej Wilno stało się najważniejszym, uwzględniając całą Rzeczpospolitą, miejscem rywalizacji między prawosławnymi a unitami. Główny orędownik unii wśród ruskich władcyków, Hipacy Pocięj, który od 1599 r. pełnił funkcję metropolity kijowskiego, zdawał sobie sprawę, że zwycięstwo unii w Wilnie będzie miało kolosalne konsekwencje dla rozwoju Cerkwi unickiej w całym Wielkim Księstwie Litewskim. Wiedział o tym także król Zygmunt III, podobnie wszakże zdawali sobie sprawę z tego przeciwnicy unii z grona

³¹ Statut cechu murarskiego i ciesielskiego 1595 r., w: *Akta cechów...*, nr 92, s. 110; Statut cechu rzeźników, w: tamże, nr 95, s. 117; Statut cechu konwisarzy 1611 r., w: tamże, nr 136, s. 151; Statut cechu rybackiego, w: tamże, nr 279, s. 292; Statut cechu garncarskiego 1664 r., w: tamże, nr 280, s. 297–298; Nowe artykuły cechu murarskiego 1687 r., w: tamże, nr 438, s. 431; T. Kempa, *Konflikty...*, s. 609.

³² T. Kempa, *Konflikty...*, s. 610–613.

³³ Protestacja mieszczan niemieckich Wilna oraz rzemieślników religii greckiej należących do cechu szewskiego w Wilnie przeciwko szewcom wyznania rzymskiego, Wilno, 23 II 1598, w: *Zbiór dawnych...*, t. 2, nr 15, s. 30–31; T. Kempa, *Współpraca...*, s. 157.

³⁴ T. Kempa, *Konflikty...*, s. 171–177.

prawosławnych. Stąd tak wiele istotnych zdarzeń związanych ze sporem prawosławnych i unitów obserwujemy właśnie w Wilnie. Unici, korzystając z poparcia monarchy, już w ciągu kilku lat po zawarciu unii przejęli wszystkie cerkwie w tym mieście, które pozostawały w ręku prawosławnych przed 1596 r. Prawosławnym udało się natomiast zbudować – wbrew zakazowi króla – nową cerkiew Św. Ducha, ponieważ powstała ona na gruncie szlacheckim, podarowanym przez siostry Wołłowiczówny: Dorotę i Fedorę. Obie te wówczas prawosławne magnatki (druga przejdzie w późniejszym czasie na unię) miały mężów kalwinistów: pierwsza – wojewodę smoleńskiego Jana Abramowicza, druga – wojewodę brzesko-litewskiego Krzysztofa Zenowicza³⁵. Już w kilkanaście miesięcy po postawieniu tej świątyni – w prawosławne święta paschalne w 1598 r. – doszło do pierwszego najścia studentów jezuitskich na tę cerkiew (właściwie były to najścia przez trzy dni z rzędu – w sobotę, niedzielę i poniedziałek), podczas którego napastnicy zakłócali nabożeństwa, dokonali zniszczeń w budynkach należących do bractwa Św. Ducha (w tym w szkole brackiej), a także poturbowali kilkanaście osób³⁶.

A zatem prawosławni i protestanci (a szczególnie kalwińscy) mieli powody, by zjednoczyć się w działaniu przeciw radykalnym zwolennikom kontreformacji i wspólnie bronić swobód wyznaniowych w Wilnie. Rzeczywiście do takiego współdziałania doszło, jednakże – co trzeba podkreślić – zasadniczo nie objęło ono mieszczan obu tych wyznań. Nie widzimy bowiem mieszczan prawosławnych, którzy stawaliby w obronie kalwinistów w czasie skierowanych przeciw tym ostatnim tumultów. Podobnie nie słyszymy o wspieraniu prawosławnych wilnian przez mieszczaństwo kalwińskie, gdy z kolei miały miejsce ataki na cerkiew i monaster Św. Ducha. Ale warto zauważyć, że w Wilnie nie dochodziło także do współdziałania między mieszczaństwem luterańskim i kalwińskim, gdy miały miejsce tumulty wymierzone w jedną bądź drugą grupę protestantów. Wyjątkiem były lata 70. i 80. XVI w., gdy przedstawiciele obu tych wyznań rzeczywiście szukali jakichś form porozumienia (np. organizowali wspólne dysputy z jezuitami), co miało miejsce również w kontekście pierwszych akcji kontrreformacyjnych, jakie miały miejsce w Wilnie³⁷. Należy przypomnieć, że w 1581 r. doszło do pierwszego tumultu wymierzonego w ewangelików. Wiązał się on z faktem publicznego spalania ksiąg protestanckich, zarekwirowanych drukarzom ewangelickim z rozkazu biskupa wileńskiego Jerzego Radziwiłła. Ponadto hierarcha ten próbował wprowadzić

³⁵ Szerzej zob.: T. Kempa, *Wileńskie bractwo św. Ducha jako centrum obrony prawostawia w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. 21, 2004, s. 47–69; tenże, *Stauropagic Brotherhood of Vilno and Brotherhood Monastery as the Most Important Orthodox Centre in the Grand Duchy of Lithuania at the End of the 16th and in the 17th Centuries*, w: *On the Border of the Worlds. Essays about the Orthodox and Uniate Churches in Eastern Europe in the Middle Ages and the Modern Period*, eds. A. Gil, W. Bobryk, Siedlce–Lublin 2010, s. 85–112; D. Baronas, *Staciatikų Šv. Dvasios brolijos įsisteigimas Vilniuje 1584–1633 m.*, w: „Bažnyčios istorijos studijos” vol. 5: *Religinės bendrijos Lietuvos istorijoje: gyvenimas ir tapatybė*, Vilnius 2012, s. 47–97.

³⁶ T. Kempa, *Konflikty...*, s. 215–226. Szerzej zob.: T. Kempa, *Okoliczności, przebieg i bezpośrednie następstwa napaści studentów Akademii Wileńskiej na cerkiew Św. Ducha w Wilnie w 1598 roku* (w druku w: „Lietuvos istorijos metraštis”).

³⁷ T. Kempa, *Konflikty...*, s. 121–126.

wówczas cenzurę obejmującą wszystkie wileńskie drukarnie, a także utrudniał przemarsz konduktów pogrzebowych protestantów przez centrum Wilna. Musiał wszakże wskutek stanowczej reakcji króla Stefana Batorego wycofać się ze swoich działań³⁸.

Brak szerszej współpracy między luteranami a kalwinistami w Wilnie w późniejszym czasie – zwłaszcza brak wspólnego reagowania na tumulty uderzające w którąś z tych grup – wynikał w jakimś stopniu z faktu pogłębienia się różnic doktrynalnych między nimi (tak to wyglądało z punktu widzenia luteranów). Pamiętajmy poza tym, że wileńscy luteranie nie czuli się specjalnie zagrożeni działaniami zwolenników kontrreformacji. Nie było bowiem ataków na ich zbor, choć zdarzały się inne wypadki, np. zbezczeszczenie zwłok burmistrza Jakuba Gibla w czasie jego pogrzebu w 1637 r.³⁹ Zatem w ich przypadku może bezpieczniej było nie reagować na tumulty wymierzone w kalwinistów. A przecież obie grupy protestantów miały ze sobą dość szerokie związki w stołecznym mieście, począwszy od szeregu mieszanych małżeństw, a na wspólnych interesach kończąc⁴⁰.

W tym kontekście nie może specjalnie dziwić fakt braku konkretnego wzajemnego wsparcia mieszczan prawosławnych i protestantów, w czasie gdy którąś z tych grup dotykały ataki katolików. Warto też zauważyć, że w Wilnie prawosławnych i ewangelików obu wyznań nie łączył też wspólny kalendarz juliański. Kalwiński i luteranie wileńscy stosunkowo szybko przyjęli bowiem reformę papieża Grzegorza XIII, ogłoszoną przez Stefana Batorego w Rzeczypospolitej od razu w 1582 r., uznając najpóźniej kilkanaście lat po jej wprowadzeniu kalendarz gregoriański⁴¹. Prawosławni, jak wiadomo, pozostali zaś przy rachubie juliańskiej.

Czynnikiem, który w jakiejś mierze mógł z kolei zbliżyć protestantów i prawosławnych (ale już nie unitów z ewangelikami), było podejmowanie nauki pewnej grupy mieszczan wileńskich wyznających prawosławie w szkołach i uczelniach protestanckich. Osoby z tego środowiska nie studiowały jednak raczej w szkołach prowadzonych przez Jednotę Litewską na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Widzimy za to prawosławnych studiujących m.in. w luteranckich gimnazjach w Gdańsku, Elblągu czy Toruniu, a także pojedyncze osoby na Uniwersytecie w Królewcu⁴². Jednakże skala takich edukacyjnych wyjazdów prawosławnych mieszczan z Wilna na uczelnie protestanckie nie była zbyt duża. Warto tu także przypomnieć, że Królewiec stał się miejscem azylu dla wielu wilnian, nie tylko protestantów, ale również prawosławnych czy unitów, w okresie okupacji moskiewskiej w latach 1655–1661⁴³.

---

³⁸ T. Kempa, *Próba interpretacji wydarzeń wileńskich z 1581 roku – pierwszego poważnego konfliktu wyznaniowego w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie kontrreformacji*, w: *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 106–120.

³⁹ T. Kempa, *Konflikty...*, s. 399–400.

⁴⁰ D. Frick, *Kith, Kin and Neighbors...*, s. 66–68, 189–190.

⁴¹ Tamże, s. 77.

⁴² Tamże, s. 167.

⁴³ Tamże, s. 290–299.

Oczywiście należy zaznaczyć, że protestantów i prawosławnych, a potem także unitów przyciągała w swoje mury Akademia Wileńska. W przypadku ewangelików i prawosławnych mamy do czynienia z liczną reprezentacją studentów tych wyznań głównie do końca XVI w., później ich liczba stopniowo malała, co zresztą wynikało przede wszystkim ze zmiany strategii nauczania, jaką przyjęli jezuita w swej wileńskiej uczelni. Zaczęły bowiem stopniowo zanikać swobody, jakimi cieszyli się w murach Akademii niekatolicki studenci⁴⁴. Jednakże prawosławni wilnianie, a tym bardziej unicy, studiowali również na rzymskokatolickich uczelniach zachodniej Europy, np. na uniwersytecie w Ingolstadt widzimy prawosławnych przedstawicieli rodziny Szycików, Zachariasza i Stefana⁴⁵. Jednak i w tym przypadku skala zjawiska nie była duża. Zaznaczmy, że nauka przedstawicieli wschodnich Kościołów w uczelniach protestanckich czy katolickich wynikała z braku odpowiedniej edukacyjnej alternatywy w ramach tego „ruskiego świata” w Rzeczypospolitej, a w każdym razie była ona mocno ograniczona.

Wróćmy jednak do wcześniej wspomnianego zagadnienia współpracy protestantów i prawosławnych w Wilnie w obronie swobód wyznaniowych w tym mieście. Choć współdziałanie to zasadniczo nie objęło mieszczan tych wyznań, to przecież już w końcu XVI w. mamy do czynienia ze wspieraniem prawosławnych wilnian przez szlacheckich patronów kalwińskiego zboru w Wilnie. Jaki był powód tego wsparcia? Najkrócej rzecz ujmując, unicy metropolici kijowscy (a zwłaszcza Hipacy Pocię, sprawujący tę godność w latach 1599–1613) chcieli przejąć kontrolę nad wszystkimi wiernymi obrządku wschodniego w Wilnie, co prowadziło również do prób podporządkowania przez nich środowiska prawosławnych związanych z cerkwią Św. Ducha. Gra toczyła się też o majątki należące jeszcze przed unią brzeską do bractwa przy cerkwi Św. Trójcy (później działającego właśnie przy cerkwi Św. Ducha)⁴⁶. Główną rolę w organizowaniu pomocy dla środowiska prawosławnego w Wilnie odgrywali Radziwiłłowie birzańscy, a także ich klienci. Stanowiło to pokłosie szerszej politycznej współpracy szlachty protestanckiej i prawosławnej w Rzeczypospolitej, która została zainicjowana na synodzie protestanckim (z udziałem kalwinistów, luteranów i braci czeskich) w sierpniu 1595 r. w Toruniu⁴⁷. Od tego momentu datuje się wyraźne współdziałanie niekatolików na sejmikach, sejmach, czy w Trybunale Litewskim w obronie swobód wyznaniowych⁴⁸. Współpracę tę koordynowali najważniejsi i najbardziej wpływowi patrono-

⁴⁴ B. Natoński, *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, Kraków 1994, s. 36, 53, 55; T. Kempa, *Konflikty...*, s. 111–120. Na temat liczby studentów różnowierczych studiujących wówczas w Akademii Wileńskiej zob. M. Kosman, *Protestanci...*, s. 31; por. J. Niedźwiedź, *Kultura...*, s. 178, przyp. 135.

⁴⁵ Wpisy dotyczyły 1616 r., D. Frick, *Kith, Kin and Neighbors...*, s. 168.

⁴⁶ D. Baronas, *Stačiatikų...*, s. 79–84.

⁴⁷ T. Kempa, *Prawosławni a synod protestancki w Toruniu w 1595 roku*, „Zapiski Historyczne”, r. 58, 1997, z. 1, s. 39–52; W. Sławiński, *Projekty politycznej współpracy protestancko-prawosławnej i unii religijnej obu wyznań w świetle obrad toruńskiego synodu generalnego 1595 roku i późniejszych planów braci czeskich*, w: *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 348–364.

⁴⁸ Obszernie na ten temat zob.: T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie*

wie protestantów oraz prawosławnych. Spośród tych pierwszych należy wymienić zwłaszcza Radziwiłłów z gałęzi birżańskiej⁴⁹.

Jako pierwszy zaczął interweniować w kwestii naruszania swobód ludności prawosławnej w Wilnie wojewoda wileński Krzysztof Radziwiłł „Piorun”, miało to miejsce w 1596 r.⁵⁰ W kolejnych latach można zauważyć, jak na jego polecenie urzędnicy grodzcy w Wilnie, także będący kalwinistami, interweniowali w sprawach, w których zagrożona była pozycja społeczności prawosławnej w stołecznym mieście. W 1597 r. wybronił oni przed fałszywymi oskarżeniami o szpiegostwo na rzecz Moskwy jednego z wileńskich mieszczan i jednocześnie członka prawosławnego bractwa – Iwana Poroszkę⁵¹. Radziwiłł zaś na wszelki wypadek zaliczył oskarżonego w poczet swoich sług. W kontekście procesu Poroszki warto przytoczyć słowa pisarza grodzkiego wileńskiego Szczęsnego Bohumatki, który z ramienia wojewody wileńskiego bronił tego mieszczanina przed sądem miejskim. Tak oceniał on w liście do swego patrona i współwyznawcy, Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, działania katolickich zwolenników kontrreformacji:

„przyczynę [...] czyniąc do złamania konfederacyjnej [generalnej warszawskiej], pierwszej Ruś potrwożyć, ku sobie zniewolić, a potem śnać i do ewanielików i sasów ponieść się”⁵².

Zatem wśród szlachty niekatolickiej, a w każdym razie tej jej części, która była związana z Radziwiłłami birżańskimi, istniała świadomość konieczności wzajemnej współpracy protestantów i prawosławnych, która obejmowała nie tylko środowisko szlacheckie, ale także mieszczańskie, w tym mieszczan wileńskich.

Przypomnijmy też, iż w Wilnie w 1599 r. doszło do zjazdu niekatolickiej szlachty i duchowieństwa, podczas którego dyskutowano o możliwej unii religijnej między wyznaniem protestanckim i prawosławnym w Rzeczypospolitej (do czego ostatecznie nie doszło), przede wszystkim jednak umocniono wzajemną współpracę polityczną dyzunitów i ewangelików⁵³. Choć dotyczyła ona głównie

---

swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku, Toruń 2007. Zob. też: tenże, *Trybunał litewski w obronie wolności wyznaniowej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 76, 2011, z. 2, s. 29–50.

⁴⁹ Tenże, *Animatory współpracy protestancko-prawosławnej w okresie kontrreformacji*, w: *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 321–341.

⁵⁰ Władze miejskie Wilna (ławica ruska) do Krzysztofa „Pioruna” Radziwiłła, Wilno, 13 VII 1596, w: *Археологический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*, t. 7, изд. П. Гильдебандт, А. Миротворцев, Вильна 1870, nr 40, s. 65–66. T. Kempa, *Współpraca...*, s. 156–157.

⁵¹ И. Спрогис, *Попытка виленского магистрата обвинить одного из братчиков виленского православного Свято-Троицкого братства в государственной измене (1597 г.)*, Вильна 1897 (nadbitka z czasopisma „Литовские епархиальные ведомости”), s. 3–19; T. Kempa, *Współpraca...*, s. 157–158.

⁵² Sz. Bohumatka do Krzysztofa „Pioruna” Radziwiłła, Wilno, 12 XII 1597, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR), dz. V, nr 1052, s. 1–2 (druk w: T. Kempa, *Konflikty...*, Aneks, s. 676).

⁵³ L. Jarmański, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992, s. 233–242; T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, s. 149–167.

współdziałania szlachty tych wyznań, to jednak w Wilnie obejmowała ona również mieszczaństwo skupione wokół bractwa Św. Ducha. Podkreślimy, że przedstawiciele bractwa brali aktywny udział w zjeździe wileńskim w 1599 r. Mieli tam okazję brać udział w rozmowach z duchowieństwem ewangelickim (zarówno kalwińskim jak i luterzańskim), także tym z Wilna, które również uczestniczyło w obradach⁵⁴.

W kolejnych latach utrwaliły się szczególnie bliskie kontakty między Radziwiłłami birżańskimi, kolejno: Krzysztofem I, Januszem I, Krzysztofem II, Januszem II (w mniejszym stopniu dotyczyło to już Bogusława Radziwiłła) a członkami bractwa Św. Ducha, do którego należeli zarówno wileńscy mieszczaństwo jak i szlachta prawosławna spoza Wilna. Zachowało się wiele świadectw mówiących o wsparciu, jakiego udzielali Radziwiłłowie z kalwińskiej linii bractwu i związanemu z nim monasterowi Św. Ducha w Wilnie. Szczególne znaczenie miało to w okresie panowania Zygmunta III, gdy bractwo toczyło szereg procesów majątkowych ze stroną unicką, a część mieszczan należących do bractwa bywała nękana wyrokami banicji i wysokimi grzywnami, a nawet groźbą utraty całego prywatnego majątku. Takich spraw było szczególnie dużo w II dekadzie XVII w.⁵⁵ Z kolei w 1621 r. część członków bractwa została aresztowana z powodu ich rzekomych kontaktów (wyraźnie jednak zaprzeczali im) z prawosławnym patriarchą jerozolimskim Teofanem, który przebywał na terenach ruskich Korony (w drodze z Moskwy) za zgodą Zygmunta III, ale w pewnym momencie zaczęto oskarżać go – zresztą gołosłownie – o szpiegostwo na rzecz Turcji, z którą przecież Rzeczpospolita toczyła wówczas wojnę. Dodajmy, że oskarżenia te wyszły z kręgów unickich, były formułowane m.in. przez metropolitę kijowskiego Józefa Welamina Rutskiego i należy je traktować jako część rywalizacji między unitami a prawosławnymi w tamtym czasie. Stanowiły one reakcję na fakt nielegalnego z punktu widzenia władz Rzeczypospolitej wyświęcenia nowych władcyków prawosławnych dla metropolii kijowskiej przez tegoż patriarchę⁵⁶. Należy dodać, że po kilku miesiącach wileńskich mieszczan wypuszczono z więzienia, m.in. dzięki interwencji Krzysztofa II Radziwiłła, a proces, w którym początkowo planowano osądzić prawosławnych mieszczan wileńskich, ostatecznie się nie odbył⁵⁷. W efekcie fałszywych oskarżeń, które dotknęły wówczas członków bractwa, wszystkich prawosławnych wyrzucono z władz miejskich Wilna w 1621 r. Na szczęście na krótko. Stosunkowo szybko pojedyncze osoby tego wyznania znów pojawiły się w radzie i ławie miejskiej⁵⁸.

Wspomnijmy jeszcze, że Zygmunt III blokował możliwość budowy nowej murowanej cerkwi brackiej w Wilnie, przez co świątynia ta nie została ukończona

⁵⁴ T. Kempa, *Konflikty...*, s. 238–239.

⁵⁵ Tamże, s. 339–371.

⁵⁶ A. Mironowicz, *The Activities of the Patriarch Teofanes III in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, w: *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, eds. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak, Białystok 2007, s. 77–85.

⁵⁷ T. Kempa, *Konflikty...*, s. 351–360.

⁵⁸ Tamże, s. 360–361. Szerzej zob.: T. Kempa, *Wyrugowanie prawosławnych mieszczan z rady miejskiej Wilna w 1621 roku*, w: *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 288–289.

do śmierci tego monarchy⁵⁹. Dopiero Władysław IV w 1633 r. utwierdził wszystkie swobody i majątek bractwa Św. Ducha, pozwalając jednocześnie na dokończenie budowy murowanej świątyni⁶⁰. W okresie rządów tego władcy związki między bractwem i monasterem Św. Ducha a Radziwiłłami birżańskimi ograniczały się głównie do kontaktów o charakterze ekonomicznym. Bractwo wiele razy udzielało pożyczek przedstawicielom kalwińskiej gałęzi rodu⁶¹.

Warto też zauważyć, że tak jak prawosławni wilnianie posiadali wsparcie Radziwiłłów birżańskich, tak potężnym patronem unii brzeskiej w Wilnie był w pierwszym okresie po jej zawarciu kanclerz Lew Sapieha, jeden z „filarów” Kościoła rzymskokatolickiego na Litwie⁶². Wyraźnego wsparcia Cerkwi unickiej udzielało także szereg biskupów wileńskich, począwszy od Benedykta Woyny (1600–1615). Z kolei spośród świeckich senatorów – poza Lwem Sapiehą – wśród patronów Cerkwi unickiej w Wilnie znajdował się np. wojewoda trocki (1626–1640), a potem wileński (1640–42) Janusz Skumin Tyszkiewicz (1572–1642), najwyżej stojący w hierarchii urzędniczej Rzeczypospolitej unita (syn Teodora Skumina Tyszkiewicza – zm. 1618 – wojewody nowogródzkiego, również unity, obaj pochowani w kaplicy grobowej w cerkwi Św. Trójcy w Wilnie)⁶³.

Podsumowując zatem, należy stwierdzić, że mimo istotnych przemian religijnych i kulturowych, jakie miały miejsce w Rzeczypospolitej w XVI–XVII w., w Wilnie (podobnie jak w szeregu innych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego) wciąż w II poł. XVII stulecia widoczny jest wyraźny podział na „świat” ruski i łaciński. Jedność „świata ruskiego” w Wilnie, a zatem odrębna ruska świadomość u części wilnian, jest wyraźnie zauważalna w wielu testamentach wilnian. Znajdowało to swój wyraz m. in. w legowaniu sum zarówno na instytucje unickie jak i prawosławne⁶⁴. Być może dawano w ten sposób wyraz dążeniu do jedności „Rusi z Rusią”, jak pisał o tym Melecjusz Smotrycki, akcentując konieczność ponownego zespolenia unitów i prawosławnych ze wschodnich ziem Rzeczypospolitej⁶⁵. Oczywiście istniały przestrzenie, gdzie „światy” łaciński i ruski się stykały i przenikały, niemniej kulturowa linia podziału między nimi pozostawała wyraźna. Natomiast istotne powody, dla których powoli powiększał się „świat” łaciński w Wilnie, kosz-

⁵⁹ Российский государственный исторический архив (dalej: РГИА), ф. 823, оп. 1, нр 556; tamże, оп. 1, нр 564; Jan Ogiński do Krzysztofa Radziwiłła, Oginty, 14 I 1629, AGAD, AR, dz. V, nr 10704, s. 1–2; T. Kempa, *Konflikty...*, s. 365–366.

⁶⁰ Przywilej Władysława IV dla bractwa Św. Ducha, Kraków, 18 III 1633 r., w: *Zbiór dawnych...*, t. 2, nr 42, s. 118–125; РГИА, ф. 823, оп. 3, нр 283, k. 14–15; T. Kempa, *Wileńskie...*, s. 65.

⁶¹ Zob. np. Bractwo wileńskie do Krzysztofa Radziwiłła z 22 maja i 9 października 1629 r., AGAD, AR, dz. V, nr 17449, s. 16–18 (druk: *Археографический сборник...*, t. 7, nr 62, s. 88–89); Dorota z Wołłowiczów Abramowiczowa do Krzysztofa „Pioruna” Radziwiłła, Wilno 19 I 1629, AGAD, AR, dz. V, nr 626, s. 5; Józef Bobrykowicz do Krzysztofa „Pioruna” Radziwiłła, Mir, 13 VI 1629, AGAD, AR, dz. V, nr 947, s. 7; T. Kempa, *Wileńskie...*, s. 64.

⁶² Szerzej zob.: T. Kempa, *Kanclerz Lew Sapieha a Kościół unicki*, w: *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyzna*, red. K. Stepnik, Lublin 2007, s. 27–42.

⁶³ T. Kempa, *Wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz jako patron Kościoła prawosławnego i unickiego* (w druku w: „Rocznik Lituanistyczny”).

⁶⁴ D. Frick, *Kith, Kin, and Neighbors...*, s. 393–394.

⁶⁵ T. Kempa, *Konflikty...*, s. 590.

tem ruskiego, stanowiły: polonizacja językowa mieszczaństwa wileńskiego, a także konwersje szeregu mieszczan na katolicyzm w obrządku łacińskim. Z tego punktu widzenia można zaryzykować stwierdzenie, że wprowadzenie unii brzeskiej w jakimś stopniu ograniczyło ten proces, gdyż część prawosławnych mieszczan zadowolili się przejściem do Cerkwi unickiej, a nie dokonała konwersji na rzymski katolicyzm.

I jeszcze druga kwestia. Wydawało by się, że trudna w okresie kontreformacji sytuacja wilnian wyznania prawosławnego i protestantów (szczególnie kalwinistów) doprowadzi do szerszej współpracy między mieszczaństwem reprezentującym te grupy wyznaniowe, tak jak miało to miejsce wśród szlachty. Jednak dostępne źródła pokazują, że przejawów takiego współdziałania w obronie swobód religijnych wśród mieszczan tych wyznań było niewiele (widoczne są głównie w cechach). Być może było tak dlatego, że prawosławni, związani z bractwem i monasterem Św. Ducha, szukali wsparcia osób o realnych wpływach politycznych. Stąd nawiązanie bliskich kontaktów z Radziwiłłami birżańskimi i ich niektórymi klientami, szczególnie tymi, którzy z różnych względów – zwłaszcza pełnienia funkcji urzędników grodzkich – związani byli z Wilnem, posiadając w dodatku pewne prawne narzędzia do tego, by realnie pomagać środowiskom niekatolików w mieście. Pomoc tych protestantów rzeczywiście skutecznie ochroniła prawosławnych w stołecznym mieście w najtrudniejszym dla nich okresie rządów Zygmunta III.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Radziwiłłów, dz. V, nr: 626, 947, 1052, 10704, 17449

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka:

f. 40, nr 39

f. 78, nr 2

Российский государственный исторический архив:

f. 823, op. 1, nr: 556, 564;

f. 823, op. 3, nr 283

Printed sources:

Akta cechów wileńskich 1495–1795, ed. H. Łowmiański with cooperation M. Łowmiańska, S. Kościalkowski, Poznań 2006.

Akty izdavaemye Vilenskojy Arkheograficheskoyy komissiey dlya razbora drevnikh aktov, t. 10, Vilna 1879.

Arkheografichesky sbornik dokumentov, odnosyashchikhsya k istorii severo-zapadnoy Rusi, t. 7, eds. P. Giltebrandt, A. Mirotvortsev, Vilna 1870.

Dubiński P., *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W.X.L. Wilnowi nadanych*, Wilno 1788.

M. Vorbek Lettow, *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, eds. E. Galos, F. Mincer, red. W. Czapliński, Wrocław 1968.

Miechowita M., *Opis Sarmacji azjatyckiej i europejskiej*, ed. H. Barycz, transl. T. Bieńkowski, Wrocław 1972.

Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne, ed. D. Frick, Warszawa 2008.

Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast: Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach [równoległy tytuł w języku rosyjskim], t. 1-2, Wilno 1843.

Studies:

A[damowicz] A.F., *Kościół augsburski w Wilnie. Kronika*, Wilno 1855.

Alexandrowicz S., *Rola miast i miasteczek w przemianach kulturalnych i językowych na ziemiach Białorusi w XVI-XVIII wieku*, in: S. Alexandrowicz, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 2011, pp. 293-307.

Baronas D., *Drevnejsie sledy prebyvaniya russkikh v Vilnyuse*, „Slavistica Vilnensis”, t. 53, 2004, nr 2, pp. 161-166.

Baronas D., *Stačiatikų Šv. Dvasios brolijos įsisteigimas Vilniuje 1584-1633 m.*, in: „Bažnyčios istorijos studijos” vol. 5: *Religinės bendrijos Lietuvos istorijoje: gyvenimas ir tapatybė*, Vilnius 2012, pp. 47-97.

Barycz H., *Kulwiec Abraham*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, s. 165-166.

Chodynicki K., *O stosunkach wyznaniowych w cechach wileńskich od XVI do XVIII w.*, in: *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. 1, Lwów 1925, pp. 117-131.

Cohen I., *Vilna*, Philadelphia 1943.

Frick D., *Dzwony Wilna: mierzenie czasu w mieście wielu kalendarzy*, in: *Czas i kalendarz*, ed. Z.J. Kijas, Kraków 2001, pp. 237-270.

Frick D., *Five Confessions in One City: Multiconfessionalism in Early Modern Wilno*, in: *A Companion for Multiconfessionalism in the Early Modern World*, ed. T.M. Saftey, Leiden 2011, pp. 417-444.

Frick D., *Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*, Ithaca and London 2013.

Frick D., *The Bells of Vilnius: Keeping Time in a City of Many Calendars*, in: *Making Contact: Maps, Identity and Travel*, eds. L. Cormack, N. Pylypiuk, G. Berger, J. Hart, Edmonton, Alberta 2003, pp. 22-59.

Frick D., *Żydzi i Inni w siedemnastowiecznym Wilnie. Życie w dzielnicy*, „Terminus”, r. 11, 2009, z. 1-2, pp. 43-84 (wersja angielska: *Jews and Others in Seventeenth-Century Wilno: Life in the Neighborhood*, „Jewish Studies Quarterly”, vol. 12, 2005, pp. 8-42).

Gąsiorowski S., *Karaimi w Wilnie do wybuchu I wojny światowej. Rekonans badawczy*, „Almanach Karaimski”, t. 7, 2018, pp. 67-82.

Ivinskis Z., *Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Erscheinen der Jesuiten (1569)*, „Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte”, bd. 12, 1967, pp. 7-45.

Jarmiński L., *Bez użycia sity. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992.

Jasnowski J., *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515-1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Oświęcim 2014.

Jurginis J., *Renasans ir humanizmas Lietuvoje*, Vilnius 1965.

Kempa T., *Animatorzy współpracy protestancko-prawosławnej w okresie kontrreformacji* in: *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI-XVIII wiek*, eds. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa-Opole 2008, pp. 321-341.

Kempa T., *Kanclerz Lew Sapieha a Kościół unicki*, in: *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*, ed. K. Stępnik, Lublin 2007, pp. 27-42.

Kempa T., *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016.

- Kempa T., *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, in: *Kościoty luterzańskie na ziemiach polskich (XVI–XX wiek)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, ed. J. Kłaczkow, Toruń 2012, pp. 89–150.
- Kempa T., *Okoliczności, przebieg i bezpośrednie następstwa napaści studentów Akademii Wileńskiej na cerkiew Św. Ducha w Wilnie w 1598 roku* (in print in: „Lietuvos istorijos metraštis”).
- Kempa T., *Prawosławni a synod protestancki w Toruniu w 1595 roku. U początków współpracy dysydentów z dysydentami*, „Zapiski Historyczne”, 1997, z. 1, pp. 39–52.
- Kempa T., *Próba interpretacji wydarzeń wileńskich z 1581 roku – pierwszego poważnego konfliktu wyznaniowego w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie kontrreformacji*, in: *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, ed. J. Krochmal, Warszawa 2017, pp. 106–120.
- Kempa T., *Sprawy bractwa wileńskiego na sejmikach litewskich w czasie panowania Zygmunta III*, in: *Po unii – sejmiki szlacheckie, w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, eds. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, pp. 99–124.
- Kempa T., *Stauropagic Brotherhood of Vilno and Brotherhood Monastery as the Most Important Orthodox Centre in the Grand Duchy of Lithuania at the End of the 16th and in the 17th Centuries*, in: *On the Border of the Worlds. Essays about the Orthodox and Uniate Churches in Eastern Europe in the Middle Ages and the Modern Period*, ed. A. Gil, W. Bobryk, Siedlce–Lublin 2010, pp. 85–112.
- Kempa T., *The expansion of the Polish language among the elites of the Grand Duchy of Lithuania and the Ukrainian lands belonging (after 1569) to the Polish Crown in the 16th–17th centuries* (w druku).
- Kempa T., *Tolerancja i nietolerancja religijna w Wilnie oraz innych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku. Stan badań i postulaty*, in: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej*, eds. P. Łozowski, R. Poniak, Białystok 2022, pp. 575–592.
- Kempa T., *Trybunał litewski w obronie wolności wyznaniowej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 76, 2011, z. 2, pp. 29–50.
- Kempa T., *Wileńskie bractwo św. Ducha jako centrum obrony prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. 21, 2004, pp. 47–69.
- Kempa T., *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.
- Kempa T., *Wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz jako patron Kościoła prawosławnego i unickiego* (in print in: „Rocznik Lituanistyczny”).
- Kempa T., *Wyrugowanie prawosławnych mieszczan z rady miejskiej Wilna w 1621 roku*, in: *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, eds. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, pp. 277–290.
- Kosman M., *Konflikty wyznaniowe w Wilnie (schyłek XVI–XVII w.)*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 79, 1972, z. 1, pp. 3–23.
- Kosman M., *Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1978.
- Kosman M., *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973.
- Kot S., *Ausbruch und Niedergang des Täufertums in Wilna (1563–1566)*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, bd. 49, 1958, pp. 212–226.
- Kryczyński S., *Historia meczetu w Wilnie, Wilno 1937* (nadbitka z „Przeglądu Islamskiego”).
- Liedke M., *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004.
- Liedke M., *Porzucanie wyznań reformacyjnych przez ruską elitę polityczną Rzeczypospolitej*, in: *Cała historia to dzieje ludzi... . Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskie-*

- mu w 80-tą rocznicę urodzin i 55-lecie pracy naukowej, eds. C. Kuklo, P. Guzowski, Białystok 2004, pp. 109–121.
- Liedke M., *System edukacji a przemiany językowe i kulturalne szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. 2, 1994, pp. 7–19.
- Lukšaitė I., *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius 1999.
- Łowmiańska M., *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, in: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, pp. 149–331.
- Maroszek J., *Wilno jako Slavia Orthodoxa czy Slavia Unita w dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 r.*, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos istorijos ir tradicijos fenomenai: tautų atminties vietas*, Vilnius 2013, pp. 81–91.
- Mironowicz A., *The Activities of the Patriarch Teofanes III in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, in: *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, eds. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak, Białystok 2007, pp. 77–85.
- Morzy J., *Geneza i rozwój cechów wileńskich do końca XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia”, z. 4, 1959, pp. 3–93.
- Natoński B., *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, in: *Z dziejów szkolnictwa jezuitckiego w Polsce*, Kraków 1994, pp. 34–62.
- Niedźwiedz J., *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retoryczna organizacja miasta*, Kraków 2012.
- Pociūtė D., *Abraomas Kulvietis. Humanistic Origins of the Early Reformation in the Grand Duchy of Lithuania*, in: *Latinitas in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania: its impact on the development of identities*, ed. G. Siedina, Firenze 2014, pp. 159–173.
- Pociūtė D., *Maištininkų katedros. Ankstyvoji reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai*, Vilnius 2008.
- Ragauskas A., *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Vilnius 2002.
- Šiaučiūnaitė-Verbickienė J., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydai*, in: *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, eds. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius 2012, pp. 35–150.
- Sławiński W., *Projekty politycznej współpracy protestancko-prawosławnej i unii religijnej obu wyznań w świetle obrad toruńskiego synodu generalnego 1595 roku i późniejszych planów braci czeskich*, in: *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, eds. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, pp. 348–364.
- Sprogis I., *Popytka vilenskogo magistrata obvinīt' odnogo iz bratchikov vilenskogo pravoslavnogo Svyato-Troitskogo bratstva v gosudarstvennoy izmene (1597 g.)*, Vilna 1897 (nadbitka z czasopisma „Litovskie eparkhialnye vedomosti”).
- Tyszkiewicz J., *Łukiszki i inne ośrodki tatarskie Wileńszczyzny w XVI i XVII wieku*, in: *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 1, Białystok 1992, pp. 319–328.

